

Jarosław Moklak

KARTA Z DZIEJÓW NACJONALIZMU GOSPODARCZEGO MNIEJSZOŚCI NARODOWYCH NA PRZYKŁADZIE SPÓŁDZIELCZOŚCI UKRAIŃSKIEJ W DRUGIEJ RZECZYPOSPOLITEJ

Zagadnienie nacjonalizmu gospodarczego mniejszości narodowych zajmuje w literaturze przedmiotu mniej miejsca niż państwowe nacjonalizmy gospodarcze, niemniej występuje w opracowaniach, które odwołują się do regionalnego wymiaru nacjonalizmu, i budzi uwagę badaczy analizujących związki między rosnącym kapitałem mniejszości a polityką wewnętrzną poszczególnych państw¹. W niniejszym artykule na przykładzie wybranych zagadnień z zakresu tworzenia spółdzielczości rolnej i rolno-przemysłowej zarysowano inicjatywy podejmowane przez mniejszość ukraińską w Drugiej Rzeczypospolitej, zdeterminowaną w umacnianiu własnego potencjału gospodarczego i narodowego. Nie zawsze jednak nacjonalizmy regionalne, powiązane z określonym terytorium, pokrywały się z dążeniami niepodległościowymi. W środowisku ruskim pierwszej połowy XX w. można wyodrębnić grupy, które odsunęły się od ukraińskiej idei narodowej i rozwinęły działalność w znacznym stopniu podporządkowaną interesom państwa polskiego (tylko częściowo zostały one uwzględnione w tej rozprawie)².

Państwowy nacjonalizm gospodarczy wytworzył specyficzny obraz relacji w stosunku do mniejszości narodowych. W latach trzydziestych XX w. na terenie Europy Środkowo-Wschodniej kwalifikator dyskryminacji polityki gospodarczej danego państwa wobec mniejszości narodowych był zróżnicowany: w Czechosłowacji, Bułgarii, Grecji, krajach nadbałtyckich – niski, na Węgrzech i w Rumunii – wysoki, w Polsce zaś plasował się na poziomie średnim³. Powyższa klasyfikacja znajduje potwierdzenie w ogólnym położeniu mniejszości w wymienionych państwach, np. Ukraińcy w Polsce posiadali mniej swobód narodowych niż w Czechosłowacji, ale więcej niż w Rumunii.

---

¹ Zob.: H. Szlajfer, *Nacjonalizm gospodarczy peryferii jako problem badawczy* [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia i Ameryka Południowa 1918–1939. Szkice o nacjonalizmie gospodarczym*, red. H. Szlajfer, Warszawa 1992, s. 93, 101.

² Dotyczy środowiska staroruskiego i moskwofilskiego, które nie uczestniczyło w rozbudowie ukraińskiego potencjału narodowego i gospodarczego. Zob.: J. Moklak, *Lemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe*, Kraków 1997.

³ J. Kofman, *Nacjonalizm gospodarczy – szansa czy bariera rozwoju?*, Warszawa 1992, s. 198.

Niezależnie od stopnia dyskryminacji narodowej i gospodarczej danej mniejszości rządy poszczególnych państw stosowały podobne środki oddziaływania. Po pierwszej wojnie światowej w relacjach między państwem a mniejszościami znaczną rolę odegrało zjawisko nostryfikacji, które oprócz charakteru gospodarczego miało wymiar społeczny i narodowy. Władze państwowe wykorzystywały akty nostryfikacyjne jako metodę „wyrównywania rachunków sprawiedliwości dziejowej”, co godziło w interesy mniejszości i wywoływało wśród nich poczucie krzywdy narodowej⁴. Podniesienie gospodarcze swego regionu Ukraińcy traktowali w kategoriach walki narodowyzwoleńczej i pracy organicznej obliczonej na sukces następnych pokoleń, co było dla nich równie ważne jak budowa struktur politycznych czy placówek kulturalno-oświatowych.

Nacjonalizm gospodarczy narodu „niepaństwowego” był jakościowo innym zjawiskiem niż nacjonalizm narodu dysponującego własną państwowością. Oba nacjonalizmy mają jednak cechy wspólne. Przedwojenni teoretycy i rzecznicy państwowego nacjonalizmu gospodarczego, wskazując na relacje państwa do mniejszości, zwracali uwagę na jego podłoże polityczne i ekonomiczne – zastanawiano się, jakich środków powinno używać państwo, aby dyspozycję polityczną mniejszości utrzymywać na jak najniższym poziomie. Z drugiej strony, mniejszości w ramach dostępnych środków mobilizowały siły, budowały własne instytucje gospodarcze i starały się konkurować z gospodarką państwową, wspieraną środkami administracyjnymi. Chociaż przeciwdziałanie mniejszości opierało się na skromniejszych możliwościach organizacyjnych, i nie można go równać z protekcjonizmem państwowym (spoiwem nacjonalizmu gospodarczego i jego cechą szczególną), to jednak potrafiły one także ochraniać własne interesy⁵. Ukraińcy w Drugiej Rzeczypospolitej wykorzystywali zapisy statutowe swych towarzystw gospodarczych, kredytowych, ubezpieczeniowych itp. do rozbudowy struktur terenowych tych instytucji, dzięki czemu rozszerzali strefę oddziaływania społecznego i zwiększali własne rezerwy finansowe. Opieką otaczano ludność, wobec której oczekiwano, że nie tylko utrzyma świadomość odrębności od polskiej wspólnoty narodowej, ale rozwinię ją oraz wzmocni polityczny, ekonomiczny i intelektualny potencjał mniejszościowy. Takie działania mniejszości narodowych oznaczały dążenie do samowystarczalności gospodarczej (autarkia). Można je porównać do protekcjonizmu państwowego, który – nieco upraszczając – różnił się dostępem do środków oddziaływania i obiektem odniesienia.

Liczne odwołania do mniejszości narodowych widzimy w rozważaniach Mihaila Manoilescu, ekonomisty i wysokiego urzędnika państwowego w międzywojennej Rumunii. Jego koncepcja polegała – ogólnie rzecz ujmując – na wykazaniu relacji między uprzemysłowionym centrum a rolniczą peryferią. Manoilescu uważał, że za pomocą protekcjonizmu należało industrializować państwo, co miało przełamać zacofanie i doprowadzić kraj do samodzielności gospodarczej. Koncepcja była popularna w Europie Środkowo-Wschodniej i kierowała się prostymi hasłami, wśród których znajdujemy „niechęć czy nawet awersję do mniejszości narodowych”⁶. Dla Manoilescu sprawą zasadniczą były korzyści dla państwa; w Polsce do jego wywodów odwoływała się

⁴ Ibidem, s. 73–74.

⁵ Instytucje ekonomiczne, których działalność nastawiona była na ochronę mniejszości narodowych, stosowały zasady protekcjonizmu. Pojęcie „protekcjonizm” używane jest tutaj umownie.

⁶ Cyt. za: J. Kofman, op. cit., s. 41. Zob.: M. Manoilescu, *The Theory of Protection and International Trade*, London 1931.

na przykład publicystyka Lewiatana. Inny teoretyk nacjonalizmu gospodarczego, Theodore E. Gregory, napisał, że „aby [państwo mogło – JM] dominować politycznie, trzeba by mniejszość była stale słabsza ekonomicznie”⁷. Wzrost pozycji ekonomicznej mniejszości narodowych uznawano za czynnik destruktywny w stosunku do państwowości, co stawało się podstawą ograniczania mniejszościom możliwości inwestycyjnych, np. przez ograniczanie kredytów bankowych. Niektórzy współcześni znawcy tematu nie podzielają tego poglądu. W teoretycznych rozważaniach można znaleźć twierdzenie, że aby ograniczyć znaczenie mniejszości narodowych w państwie, wystarczyło panować nad nimi politycznie, a siła ekonomiczna mniejszości nie miała znaczenia⁸.

Gregory uważał ponadto, że rozwój państwowego nacjonalizmu gospodarczego nasila się w atmosferze potencjalnej wojny. Państwo umacnia gospodarkę i stara się minimalizować zagrożenie ze strony mniejszości. W Polsce polityka wobec ziem wschodnich pokrywała się z potrzebą wypracowania zdolności obrony przed ewentualną ekspansją zewnętrzną. Władze rządowe i administracyjne żywiły niepewność co do lojalności Ukraińców i Białorusinów, stąd akcje osadnictwa polskiego na Kresach. Stąd także priorytety w rozwoju gospodarki krajowej, podział na „Polskę A” i „Polskę B”, co negatywnie odbijało się na rozwoju ukraińskich instytucji ekonomicznych. Podczas gdy w Polsce centralnej władze sprzyjały rozwojowi przemysłu przez zamówienia państwowe, w części wschodniej spółdzielczość ukraińska miała ograniczony dostęp do tanich i długoterminowych kredytów. Kapitały – polski i zagraniczny (francuski, angielski i amerykański) – decydowały o wydobywaniu i przetwórstwie ropy naftowej, co wpływało na rozbudowę państwowego przemysłu zbrojeniowego⁹.

Ale nie tylko państwo polskie, lecz także mniejszość ukraińska kierowała się perspektywą wojny. Ukraińska Wojskowa Organizacja (UWO), a od 1929 r. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) kontynuowały walkę z lat 1918–1919. Podobnie politycy skupieni w legalnie działającej partii politycznej: Ukraińskim Narodowo-Demokratycznym Zjednoczeniu (UNDO), i sympatycy tej formacji taktycznie, tj. jedynie tymczasowo, uznawali Polskę. W dalszej perspektywie zakładano upadek Rzeczypospolitej i destabilizację niekorzystnego dla nich układu geopolitycznego, powstałego po pierwszej wojnie światowej. Mobilizacja mniejszości w dziedzinie gospodarki przekładała się na realizację programu politycznego, polegającego na dążeniu do posiadania własnej państwowości. Zatem uzasadnione wydaje się przekonanie o stosowaniu przez mniejszości narodowe przynajmniej niektórych mechanizmów i instrumentów nacjonalizmu gospodarczego, bliskich protekcjonizmowi i autarkii, które znawcy przedmiotu przypisują instytucjom państwowym (Gregory nie rozwinął przypadku ukraińskiego, ale na przykład dostrzegał nacjonalizm gospodarczy w emancypacyjnych dążeniach kolonii brytyjskich)¹⁰.

Także w rozważaniach Wiliama E. Rapparda widzimy wiele cech charakterystycznych dla postępowania mniejszości narodowych. Rappard pisał o potrzebie nabywania

⁷ Cyt. za: J. Kofman, op. cit., s. 24.

⁸ Zob.: ibidem, s. 23–24.

⁹ К. Коберський, *Господарська політика. Сучасне господарське положення на західноукраїнських землях та основні завдання нашої господарської політики*, Львів 1929, s. 3; Ю. Сливка, *Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939)*, Київ 1985, s. 113–114.

¹⁰ T.E. Gregory, *Economic Nationalism*, „International Affairs”, 1931, t. 10, nr 3.

dóbr wytwarzanych w kraju, o wspieraniu produkcji uważanej za niezbędną dla państwa, o dążeniu do uzyskiwania dodatniego salda bilansu płatniczego. Apelował do patriotyzmu współobywateli z zamiarem pogłębienia efektu rozwiązań protekcyjnych stosowanych przez państwo¹¹. Analiza programów działania ukraińskich instytucji gospodarczych pod kątem protekcjonizmu państwowego nie pozwala na pełną z nim identyfikację, ale niektóre działania można klasyfikować w kategoriach polityki ochronnej, np.: nabywanie dóbr wytwarzanych i sprzedawanych przez ukraińskie instytucje produkcyjne i handlowe, apelowanie do patriotyzmu konsumentów, wspieranie różnych działań stanowiących o sile ekonomicznej społeczności ukraińskiej (kupowanie w sklepach Centrosójuzu i Narodnej Torhowli, nabywanie produktów Masłosójuzu, gromadzenie środków pieniężnych w spółdzielniach kredytowych Centrobanku, ubezpieczenia w Towarzystwie Dnister itp.).

Modelową analizę nacjonalizmu gospodarczego przeprowadził Albert Breton, który zwrócił uwagę na inwestowanie w narodowość lub etniczność („investment in nationality or ethnicity”). Breton podkreślił znaczenie klasy średniej, która – jego zdaniem – czerpała najwięcej, gdy dochód wytworzony przez państwo poddawany był podziałowi wtórnemu. Tezę tę artykułował następująco:

Spółczeństwa, w których występuje nacjonalizm, inwestują w narodowość, efektywność tej inwestycji polega zaś na redystrybucji dochodu na rzecz części lub całej klasy średniej, a nie na stworzeniu maksimum możliwego bogactwa¹².

Także w przypadku teorii Bretona można pokusić się o odniesienie jej do mniejszości narodowych. Społeczeństwo ukraińskie w Drugiej Rzeczypospolitej budowało własną klasę średnią, głównie w zakresie działań kulturalno-oświatowych, naukowych i gospodarczych. W myśl Bretona, klasę średnią reprezentowały stronnictwa prawicowe i prawicowo-radykalne. W Polsce międzywojennej państwowy nacjonalizm gospodarczy miał oparcie w szeroko rozumianym obozie narodowym (Obóz Narodowo-Radykalny, Obóz Zjednoczenia Narodowego)¹³, zaś ukraińska klasa średnia – w formacjach prawicowo-centrowych, których członkowie – należy podkreślić – niejednokrotnie sympatyzowali z organizacjami nacjonalistycznymi¹⁴.

Państwowy nacjonalizm gospodarczy wzmagany był zaszłościami historycznymi, głównie napięciami etnicznymi tkwiącymi korzeniami w XIX w. Pożywką dla tych nastrojów była między innymi antypaństwowa działalność mniejszości narodowych, zwłaszcza w tych krajach, w których stanowiły one ponad 10% ogółu ludności. Polityka władz polegała wówczas na wzmacnianiu narodu państwowego, w Rumunii – rumuńskiego, w Polsce – polskiego itd. W wielu krajach narastające trudności ekonomiczne i problemy socjalne wywoływały radykalizację nastrojów społecznych, co prowadziło do wzrostu ruchów skrajnie prawicowych, poszukujących ujścia w tzw.

¹¹ W.E. Rappard, *Economic Nationalism* [w:] *Authority and Individual*, Cambridge, Mass. 1937, s. 83, 85–87.

¹² Zob. A. Breton, *The Economics of Nationalism*, „The Journal of Political Economy”, 1964, t. 72, nr 4, s. 386.

¹³ Podobnie było w Rumunii, Czechosłowacji, Słowacji, Bułgarii, na Węgrzech.

¹⁴ Zob. Т. Гелей, *Кость Левицький – визначний політичний діяч, правник, кооператор* [w:] *Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти*, t. 1, Львів 1998, s. 72–76.

nacjonalizmie skierowanym do wewnątrz, tj. przeciw mniejszościom narodowym¹⁵. Tymczasem mniejszości także kumulowały zaszciski historyczne, utwierdzały się w uprzedzeniach wobec narodów państwowych i ulegały tym samym frustracjom. Rozwijany przez instytucje państwowe protekcjonizm gospodarczy szedł w parze z nacjonalizmem mniejszości narodowych, obliczonym na wspieranie ich potencjału gospodarczego. Należy zaznaczyć, że inicjatywy podejmowane przez mniejszość ukraińską w Polsce miały jednocześnie charakter obronny, podobnie jak na przykład inicjatywy polskie w okresie zaborów.

Mychajło Tuhana-Baranowski, teoretyk ruchu spółdzielczego z Ukrainy Naddnieprzańskiej, siłę spółdzielczości wiązał początkowo z działalnością gospodarczą prowadzoną w interesach grup pracujących. Od zachwyty nad marksizmem przeszedł do jego krytyki i w dalszych analizach wysunął potrzebę rozbudowy własnej substancji narodowej. Nie dziwi zatem publikowanie we Lwowie w okresie międzywojennym jego rozpraw, które inspirowały polityków zachodnioukraińskich. Postać Tuhana-Baranowskiego popularyzowano w prasie specjalistycznej i monografiach, upowszechniając tą drogą rodzimą tradycję spółdzielczą, co świadczyło o identyfikacji ukraińskiej mniejszości narodowej w Polsce z Ukraińcami zza Zbrucza¹⁶. Co więcej, odwołanie do piśmiennictwa tego wybitnego ekonomisty, zwolennika wprowadzenia własnej waluty, przewodniczącego Ukraińskiego Towarzystwa Ekonomistów i sekretarza generalnego (ministra) do spraw finansów w Sekretariacie Generalnym (rządzie) Ukraińskiej Rady Centralnej (1917), miało wyraźnie wydźwięk polityczny¹⁷. Przypominając osobę Tuhana-Baranowskiego, promowano ukraińską myśl społeczno-ekonomiczną w bezpośrednim związku z tradycją państwową Ukrainy.

System spółdzielczości ukraińskiej

Podstawą prawną rozwoju ruchu spółdzielczego w Polsce była ustawa o spółdzielniach przyjęta przez Sejm Rzeczypospolitej 29 października 1920 roku¹⁸. Ustawa sprzyjała powstawaniu narodowych organizacji spółdzielczych, co pozwoliło na odbudowanie istniejących w czasach galicyjskich Rewizyjnego Ukraińskiego Związku Spółdzielczego (Ревізійний Союз Українських Кооператив – RSUK) oraz wrogo ustosunkowanego do idei ukraińskiej Ruskiego Związku Rewizyjnego (Русский

¹⁵ W 1932 r. w następstwie kryzysu ekonomicznego rząd polski wprowadził państwową reglamentację eksportu, co znacznie ograniczyło sprzedaż ukraińskich produktów mleczarskich za granicą; zob.: B. Плисюк, *Західноукраїнське кооперативне молочарство у міжвоєнний період* [w:] *ibidem*, s. 70.

¹⁶ We Lwowie opublikowano podstawowe jego prace, np.: M. Туган-Барановський, *Кооперація, її природа та мета*, Львів 1936. Zob.: О.К. Мицюк, *Наукова діяльність політично-економічна М. Ів. Туган-Барановського*, Львів 1931 (nakładem autora); *Памяті великого вченого і кооператора. У 20-ліття смерті проф. Мих. Туган-Барановського*, „Господарсько-Кооперативний Часопис” (dalej jako: ГКЧ), 1939, nr 4, 22 stycznia, s. 1–2.

¹⁷ П. Кононенко, Т. Кононенко, *Україна: ментальність – доля – історична місія* [w:] *Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції «М.І. Туган-Барановський та державність України»*, s. 25.

¹⁸ Zob.: Dz.U. RP, z 11 grudnia 1920 nr 111, pozycja 733, s. 1951–1974; *Кооперативне право*, переклав й опрацював М. Корчинський, Львів 1935, s. 9–131.

Ревізійний Союз – RRS)¹⁹. RSUK pozostawał pod wpływem UNDO i stał na stanowisku wspólnoty ukraińskich interesów gospodarczych, politycznych i społecznych. 4 stycznia 1921 r. przedwojenne centrale spółdzielcze utworzyły Krajowy Komitet Organizacji Spółdzielni (KKOS), a 9–10 czerwca tegoż roku odbył się Krajowy Zjazd Ukraińskich Spółdzielców, na którym wytyczono główne kierunki działania. Pierwszym przewodniczącym Rady Nadzorczej RSUK, który był początkowo organem wykonawczym KKOS, wybrano Antina Hładyszowskiego. Po jego śmierci, w 1922 r. przewodniczącym został Julijan Pawłykowski, który pełnił tę funkcję do 1944 r., tj. do likwidacji spółdzielczości prowadzonej w ramach RSUK²⁰. W 1922 r. przestał działać KKOS, a jego funkcje przejął Związek Rewizyjny. 12 grudnia 1922 r., na mocy postanowienia Rady Spółdzielczej w Warszawie, Związek otrzymał prawo rewizji w granicach RP aż do odwołania. Ostatecznie w latach 1924–1926 dokonano reorganizacji RSUK, który urósł do rangi systemu instytucji spółdzielczych o charakterze narodowym, stając się nadbudową organizacyjną dla następujących centrali: Centrosojuzu (centrala spółdzielni rolniczo-handlowych ogólnego zakupu i zbytu), Narodnej Torhowli (centrala miejskich spółdzielni spożywczych), Masłosojuzu (centrala spółdzielni mleczarskich) i Centrobanku (centrala spółdzielni oszczędnościowo-kredytowych). W 1927 r. RSUK założył specjalny inspektorat w Łucku dla ziem byłego zaboru rosyjskiego²¹.

Najwyższą władzą RSUK było Walne Zgromadzenie, zwoływane raz w roku. Wybierało ono siedmioosobową Radę i jej przewodniczącego (prezydenta). Rada mianowała trzyosobową Dyрекcję, na jej wniosek zatwierdzała rewizorów, stałych urzędników RSUK i przyjmowała nowych członków. Na etatach zatrudniano tę część inteligencji ukraińskiej, która nie znajdowała pracy w instytucjach krajowych, co zwiększało ofertę zatrudnienia na terenach z przewagą ludności ukraińskiej i oznaczało koncentrację ukraińskich sił fachowych w instytucjach o charakterze narodowym. Ze swej strony władze państwowe wdrażały zasady nacjonalizmu gospodarczego skierowanego do wewnątrz za pomocą ustawodawstwa. Do ograniczenia wpływów spółdzielczości ukraińskiej doszło w następstwie przyjęcia 13 marca 1934 r. nowej ustawy o spółdzielniach, wymuszającej zmiany w statucie RSUK (1936)²². Obszar rewizyjny RSUK ograniczono do trzech województw południowo-wschodnich: lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego, pozostawiając poza strefą jego oficjalnego oddziaływania Wołyń, Polesie, Chełmszczyznę i Łemkowszczyznę. Ukraińcy utracili wówczas 423 spółdzielnie²³. Ustawa przyznawała ministrowi skarbu daleko idące pełnomocnictwa, np. udzielania i odbierania uprawnień rewizyjnych związkom

¹⁹ Ruski Związek Rewizyjny reprezentował spółdzielczość staroruską i moskwofilską. Zob.: Центральний Державний Історичний Архів у Львові (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne – CDIAL), f. 428, Ревізійний союз руських кооперативів, м. Львів 1908–1939, (inwentarz), s. 2; a.n., *Русская кооперация на західно-українських землях*, „Кооперативна Республіка”, 1929, nr 10, s. 47; Z. Świtalski, *Spółdzielczość polska a spółdzielczość mniejszości narodowych w państwie polskim 1918–1939*, „Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy”, 1980, nr 1, s. 78.

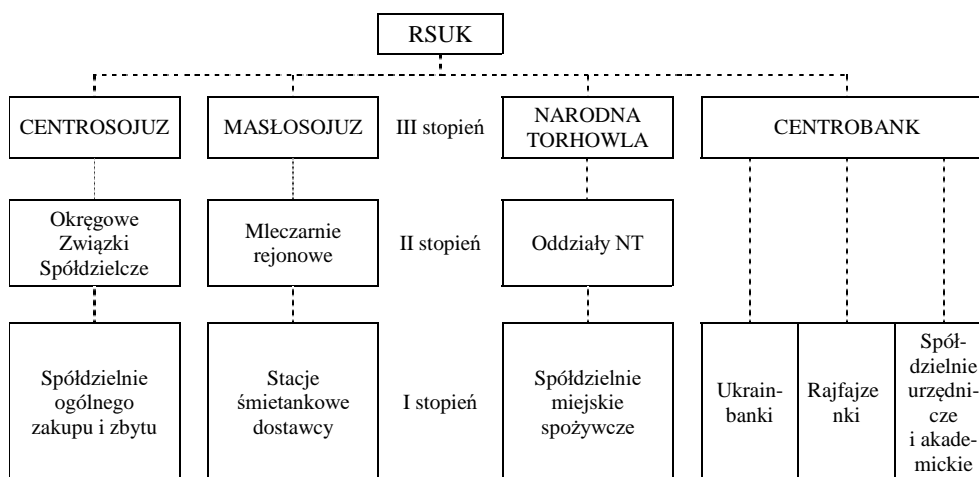
²⁰ M. Sycz, *Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej*, Warszawa 1997, s. 23; І. Витанович, *Історія українського кооперативного руху*, New York 1964, s. 325.

²¹ A. Prowalski, *Spółdzielcze związki mniejszości narodowych w Polsce a nowelizacja ustawy o spółdzielniach*, „Sprawy Narodowościowe”, 1935, nr 5, s. 416.

²² Zob.: „Dz.U. RP, z 9 maja 1934, nr 38, pozycja 342, s. 635–641.

²³ M. Sycz, *Spółdzielczość ukraińska w II Rzeczypospolitej a nowelizacja ustawy o spółdzielniach (1934 r.)*, „Dzieje Najnowsze”, 1992, nr 4, s. 42–43.

spółdzielczym w zależności od spełnienia dodatkowych warunków. Wiązała się ściśle z szerszym programem narodowościowym opracowanym przez władze na początku lat trzydziestych i była podporządkowana zasadzie regionalizacji obszarów etnicznie ukraińskich. Przede wszystkim władze liczyły na izolację województw południowo-wschodnich od Wołynia. Równolegle nasilono kontrolę ukraińskich instytucji spółdzielczych. Doszło do zmian w składzie Rady RSUK, do której wszedł delegat lwowskiej Izby Rolniczej i delegat Towarzystwa Siłskij Hospodar (Сільський Господар). Natomiast przewodniczący Rady RSUK jako delegat spółdzielczości ukraińskiej uzyskał członkostwo w państwowej Radzie Spółdzielczej w Warszawie. RSUK podzieliło na wydziały: finansowo-administracyjny, rewizyjny, organizacyjny i prawny; w 1938 r. zatrudniał on 112 osób²⁴.

Źródło: M. Sycz, *Spółdzielczość ukraińska...*, s. 22

Rys. 1. Schemat organizacyjny Rewizyjnego Związku Spółdzielni Ukraińskich

Na początku 1924 r. RSUK miał 4 krajowe centrale, 16 związków powiatowych i 819 spółdzielni (507 spożywczych, 183 kredytowe, 32 mleczarsko-spożywcze, 26 mleczarskich, 13 wydawniczych, 8 sprzedaży bydła, 6 budowlanych, 5 kredytowo-spożywczych, 4 produkcji dachówki, 3 młynarskie, 2 spożywczo-handlowe, 2 szynkarskie, 2 spożywczo-szynkarskie, 2 spożywczo-olejowe, 2 szewskie, 2 szkoły kroju i po jednej: tkackiej, drukarskiej, handlu przyborami cerkiewnymi, restauracyjnej, handlu skórą, hotelowej, teatralnej, gospodarczej i piekarskiej; pozostałe spółdzielnie miały charakter mieszany)²⁵. Ponieważ na początku lat dwudziestych utrzymywało się wysokie napięcie w stosunkach między władzami RP a mniejszością ukraińską, RSUK wchodził w spory prawne z administracją krajową, która nie była skłonna akceptować jego samodzielnych decyzji organizacyjnych. Ogólne zgromadzenia RSUK czy posie-

²⁴ Idem, *Spółdzielczość ukraińska w Galicji...*, s. 23.

²⁵ *Кооперативний огляд*, Неперіодичний бюлетень Т-ва для розповсюдження кооперативного знання при Українській Горподарській Академії в ЧСР, nr 3–4 (marzec–kwiecień), 1925, Подебради, s. 4.

dzenia rad nadzorczych organizowano bez zgody władz i nawet bez powiadamiania urzędów starościńskich, które powoływały się na austriackie prawo o zgromadzeniach z 15 listopada 1867 r., nakazujące zgłaszanie takich imprez²⁶. Na budynkach ukraińskich spółdzielni często nie było napisów w języku polskim²⁷. Napięcie w stosunkach polsko-ukraińskich w dobie akcji terrorystycznych OUN i pacyfikacji wsi ukraińskich dokonywanych przez wojsko polskie przekładało się na stosunek państwa do spółdzielczości ukraińskiej, która nie mogła liczyć na taką samą pomoc, jaką otrzymywały spółdzielnie polskie. Wprawdzie na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych udzielono pożyczek bankom ukraińskim w Łucku i we Lwowie w wysokości od 0,5 do 2,5 mln zł, ale decyzje te należy wiązać z realizacją programu asymilacji państwowej wobec mniejszości ukraińskiej – programu obliczonego na rozbudzenie lojalności względem państwa polskiego²⁸. Podobna postawa władz utrzymywała się jeszcze na początku lat trzydziestych i zanikała w miarę wdrażania zasad polityki asymilacji narodowej.

Niezależnie od trudności stojących przed spółdzielczością ukraińską w Drugiej Rzeczypospolitej, Ukraińcy zbudowali system gospodarczy z największą liczbą spółdzielni spośród mniejszości narodowych. Najlepiej rozwijały się spółdzielnie spożywcze, ogólnego zakupu i zbytu, mleczarskie i oszczędnościowo-rolnicze – w tych dziedzinach Ukraińcy wyprzedzili Żydów i Niemców, którym ustępowali jedynie w spółdzielczości specjalistycznej (specjalnego zakupu i zbytu, mieszkaniowych itp.)²⁹. Ukraińcy konkurowali także ze spółdzielczością polską. W 1938 r. w województwach południowo-wschodnich znajdowało się ok. 40% wszystkich spółdzielni w Polsce – ponad 5 tys. (lwowskie – 2239, tarnopolskie – 1556, stanisławowskie – 1229) na ogólną ich liczbę 12 917. Każde z tych województw znacznie wyprzedzało liczebnością spółdzielni pozostałe województwa, np. poznańskie (850 spółdzielni), krakowskie, wołyńskie, warszawskie (po 750). Spółdzielnie ukraińskie i ruskie zrzeszone w RSUK (3330) i Ruskim Rewizyjnym Związku (218) stanowiły 27% wszystkich spółdzielni w kraju, podczas gdy spółdzielnie polskie – 61%, a niemieckie i żydowskie po 6% (konkurencją dla spółdzielczości ukraińskiej była nie tyle spółdzielczość, co indywidualny handel żydowski)³⁰. Utworzenie ukraińskiego systemu spółdzielczego na czele z RSUK pozwoliło działaczom gospodarczym i politykom ukraińskim znacznie ograniczyć penetrację polskich związków rewizyjnych na obszarach uważanych za etnicznie ukraińskie. 15 marca 1939 r. RSUK liczył 3469 spółdzielni, wśród nich 2372 ogólnego zakupu i zbytu (Centrosojuz), 689 kredytowych (Centrobank), 196 spożywczych miejskich (Narodna Torhowla), 143 przetwórstwa mlecznego (Masłosojuz)³¹. Zarząd dbał także o promowanie spółdzielczości ukraiń-

²⁶ A.n., *Чи потреба завідомляти староство про загальні зібрання кооператив?*, „Кооперативний Вістник”, 1928, nr 2, s. 9–10.

²⁷ *Кооперативний огляд*, op. cit., s. 3.

²⁸ Ю. Сливка, *Західна Україна...*, s. 153.

²⁹ A. Prowalski, *Spółdzielcze związki...*, s. 419, 423.

³⁰ A.n., *Стан кооператив в Польщі на 1 січня 1938*, ГКЧ, 1938, nr 15, 10 kwietnia, s. 7–8. W 1937 r. było w Polsce 12 860 spółdzielni, z tego 4894 w województwach południowo-wschodnich (lwowskie – 2224, tarnopolskie – 1548, stanisławowskie – 1122), co stanowiło 38,06% ogólnej liczby spółdzielni w Polsce. Do polskich związków rewizyjnych należało 7812 placówek (60,74%), do ukraińskich i ruskich – 3516 (27,34%), do żydowskich – 773 (6,01%), do niemieckich – 759 (5,9%). Zob.: *Mały Rocznik Statystyczny*, 1939, Warszawa 1939, s. 115.

³¹ A.n., *Звідомлення Організаційного Відділу на засідання Ради 3. Квітня 1939 р.* [w:] CDIAL, f. 320, op. 1, spr. 2, k. 28, 34.

skiej za granicą: w Anglii, Francji, Niemczech, Szwecji, a nawet w Stanach Zjednoczonych.

Edukacja

Władze RSUK przywiązywały ogromne znaczenie do edukacji społeczeństwa ukraińskiego pod względem wiedzy ekonomicznej i wychowania w duchu narodowym. Zabiegano o upowszechnianie najnowszych technologii produkcji i przetwórstwa rolnego. W 1926 r. dzięki staraniom Jewhena Chrapływego ukazało się pismo „Ukraińskie Mleczarstwo” („Українське Молочарство”)³². Porady dla spółdzielców, nowości z życia spółdzielczego w krajach o wysokim poziomie gospodarki rolnej i tradycjach spółdzielczości, np. Danii, Holandii, Niemczech czy Szwecji, drukowano w organie prasowym RSUK pt. „Hospodarsko-Kooperatywny Czasopys” („Господарсько-Кооперативний Часопис”). W końcu 1938 r. liczba prenumeratorów tego pisma wynosiła 4217, a 15 marca 1939 r. osiągnęła 4326³³. Autorzy licznych artykułów prasowych (także odrębnych publikacji) podkreślali, że ich celem było jednoczesne umacnianie ukraińskiego potencjału gospodarczego i narodowego oraz ubolewali nad przynależnością części gospodarstw ukraińskich do „obcych” spółdzielni i związków rewizyjnych. Nowocześnie zorganizowane i dobrze prosperujące spółdzielnie miały dawać Ukraińcom siłę, z jaką powinni liczyć się „swoi i obcy”³⁴.

Pierwszorzędną rolę edukacyjną pełniły kursy specjalistyczne, dla których starannie opracowywano plany nauczania. Dobierano odpowiednich wykładowców, a spośród kursantów promowano najlepszych kandydatów do określonych zawodów. Najczęściej prowadzono kursy trzymiesięczne, sześciotygodniowe i dwutygodniowe. Program przygotowywano z uwzględnieniem najdrobniejszych szczegółów, przewagę dając tematyce ekonomicznej: rachunkowości, towaroznawstwu, organizacji spółdzielni itp. Oprócz problematyki specjalistycznej w programach nauczania były przedmioty poświęcone historii, literaturze i językowi ukraińskiemu. Proporcjonalnie najwięcej było ich w programie kursu trzymiesięcznego (5,55% ogólnej liczby godzin), najmniej w kursie sześciotygodniowym (2,77%). Kurs trzymiesięczny na ogólną liczbę 432 godzin miał 24 godziny przedmiotu o nazwie „Historia narodu ukraińskiego i jego odrodzenia” i 24 godziny „Języka ukraińskiego i zasad pisowni”³⁵. Historii Ukrainy nauczano w sposób bliski do historiozofii Mychajły Hruszewskiego, stosując następującą periodyzację: dzieje księstw ruskich, państwo litewsko-ruskie, okres Rzeczypospolitej Obojga Narodów, Kozaczyzna, Hetmańszczyzna. Dzieje XIX w. określano jako „czasy okupacji moskiewskiej na Wschodzie i austriackiej na Zachodzie”. Zwracano uwagę na stosunki społeczne w poszczególnych okresach historycznych, nieustannie ponawianą kolonizację stepów z wykorzystaniem chłopstwa ukraińskiego

³² Є. Храпливий, *Молочарське книговодство*, s. 5; В. Плисюк, *Західноукраїнське кооперативне молочарство...*, s. 70.

³³ CDIAL, f. 320, op. 1, spr. 2, Zвіт про діяльність організаційного відділу Союзу 1938–1939, k. 37.

³⁴ Є. Храпливий, *В чім сила нашого молочарства*, „Українське Молочарство”, 1927, nr 7–8, s. 50.

³⁵ К. Коберський, *Плани і програми кооперативних курсів*, Львів 1930, s. 6.

i kozaczyzny, rozwój handlu itp. Powoływano się na budowniczych ukraińskiej tożsamości narodowej, zarówno na Ukrainie pod panowaniem rosyjskim, jak i w Galicji: Iwana Kotlarewskiego, Tarasa Szewczenkę, Hryhorija Szaszkewycza, Mychajłę Drahomanowa, Iwana Frankę i innych³⁶. Elementy historii i kultury ukraińskiej znajdowały się także w programach przedmiotów pt. „Nauka o gospodarstwie narodowym” i „Kulturalno-oświatowe zadania spółdzielni”. Jedynie kursy doskonalenia zawodowego (sprzedawców, skarbników itp.), z reguły kilkudniowe (po 9 godzin dziennie), nie miały w programie historii Ukrainy i języka ukraińskiego³⁷.

O wysokim poziomie kursów świadczył dobór podręczników i metodyka nauczania. W zakresie księgowości, bankowości, dziejów spółdzielczości w krajach europejskich i organizacji spółdzielni najczęściej używano podręczników Karła Koberśkiego, Iwana Sterniuka i Jewhena Chrapływego³⁸, którzy jednocześnie bywali wykładowcami³⁹. Najczęściej stosowaną metodą nauczania były rozmowy z uczestnikami szkoleń. Jeden z twórców systemu edukacyjnego RSUK, profesor Ukraińskiej Akademii Ekonomicznej w Podiebradach i redaktor specjalistycznych publikacji ekonomicznych we Lwowie, wspomniany Koberśkiy napisał, że kursantów należało traktować jak towarzyszy-spółdzielców. Należało także przeprowadzać egzaminy i wydawać zaświadczenia ukończenia szkolenia, co miało dowartościowywać kandydatów do pracy w spółdzielczości.

Równolegle dbano o utrzymywanie wysokiego poziomu dokształcania, stosując wybrane formy kontroli pracy wykładowców, np. rozprowadzano wśród słuchaczy anonimowe ankiety, w których oczekiwano odpowiedzi na pytania dotyczące organizacji kursów. Pytano o stopień zadowolenia z tematyki wykładów, o tematy trudne i słabo rozumiane przez słuchaczy, o przedmioty, na które organizatorzy powinni zwrócić większą uwagę, o propozycje usprawnienia programów nauczania. Słuchacze oczekiwali między innymi zwiększenia liczby godzin poświęconych historii Ukrainy i języka ukraińskiego, co może wskazywać na świadomy wybór wykształcenia w dziedzinie organizacji spółdzielczości, powiązanego z realizacją ideałów narodowych⁴⁰ (z drugiej strony, publicystyka ukraińska wskazywała też na zjawisko obojętności części młodzieży na sprawy spółdzielczości). W zakresie krzewienia ducha narodowego stosowano metodę wykorzystującą nastrój emocjonalny słuchaczy – elementarz Koberśkiego (*Буквар*) zawierał kilka pieśni z nutami i słowami o wydźwięku patriotycznym⁴¹.

RSUK zbudował własną strukturę oświatową. Do 1938 r. istniały dwie niepubliczne ukraińskie szkoły spółdzielcze: jednoroczna szkoła przygotowania spółdzielczego pierwszego stopnia w Jaworowie, która podlegała Towarzystwu Rідna Szkoła (Рідна Школа) i kształciła pracowników spółdzielni najniższego stopnia⁴², oraz jednoroczna

³⁶ Ibidem, s. 7.

³⁷ Ibidem, s. 14–16.

³⁸ Nr.: K. Koberśkiy, *Буквар кооперації. Для вжитку самоосвітників, кооперативних курсів вишколу хліборобської молоді*, Львів 1939 (pierwsze wydanie 1928).

³⁹ A.n., *Кооперативний курс в Яворові*, ГКЧ, 1938, nr 15, 10 kwietnia, s. 10.

⁴⁰ A.n., *Анкета з кооперативних курсів в Холмі*, „Кооперативна Республіка”, 1928, nr 7–8, s. 375–376.

⁴¹ Zob.: K. Koberśkiy, *Буквар кооперації...*, s. 155–158; idem, *Плани і програми кооперативних курсів...*, s. 16.

⁴² Ibidem, k. 31.

szkoła spółdzielczości mleczarskiej w Stryju należąca do Masłosojuzu⁴³. Własny system dokształcania wypracowała Narodna Torhowla, organizując zaoczne kursy oświatowe i szkoły uzupełniające. Kursy prowadzono w latach 1924–1930, tj. do czasu ogłoszenia rozporządzenia ministra pracy i opieki socjalnej z 14 sierpnia 1930 r., wprowadzającego trzyletnie szkoły dokształcające dla tych uczniów, którzy nie ukończyli szóstej klasy gimnazjalnej lub nie mieli ukończonej trzyletniej szkoły handlowej. Na kursach zaocznych oprócz przedmiotów fachowych (towaroznawstwo, księgowość, inwentaryzacja itp.) nauczano języka ukraińskiego, a w szkołach do programu wprowadzono także historię Ukrainy. Organizatorzy takiego dokształcania wiedzieli, że edukacja nie tylko ulepszała organizację spółdzielczości, ale także przyczyniała się do wzrostu gospodarczego i politycznego znaczenia mieszczaństwa w społeczeństwie ukraińskim: „(...) narodowi ukraińskiemu na Ziemi Halickiej Narodna Torhowla przygotowała liczne kadry do stworzenia stanu średniego” – napisał jeden z jej działaczy⁴⁴.

Po długich staraniach RSUK uzyskał koncesję na utworzenie trzyletniego koedukacyjnego Liceum Spółdzielczego we Lwowie, obejmującego szkoleniem wszystkie ogniwa spółdzielczości ukraińskiej. Szkoła z 43 uczniami rozpoczęła działalność we wrześniu 1938 r. (w 1939 liczba uczniów spadła do 39). Grono pedagogiczne składało się z dyrektora, trzech nauczycieli etatowych, ośmiu nieetatowych oraz dwóch lekarzy szkolnych. Szkoła miała pracownię specjalistyczne, handlową i towaroznawczą oraz bibliotekę (ok. 200 woluminów). Uczniowie prowadzili własną spółdzielnię i szkolną kasę oszczędnościową. Opłatę za naukę wyznaczono na 30 zł rocznie, ale ze względu na indywidualne podejście do uczniów stosowano zniżki. W polskich szkołach spółdzielczych opłata była nieporównywalnie wyższa, np. w jednorocznej szkole w Pińsku wynosiła 120 zł, a w czteroletniej szkole w Warszawie – 500 zł.⁴⁵ Założenie ukraińskiego Liceum Spółdzielczego było zwieńczeniem dotychczasowych działań w zakresie dokształcania i nadało systemowi nauczania RSUK wysoką rangę organizacyjną. Wiosną 1939 r. metropolita Szeptycki przekazał szkole parcelę przy ul. Snopkowskiej 36, ale darowizna ta nie mogła zostać spożytkowana ze względu na wybuch wojny⁴⁶.

Konkluzja

Ludzie zaangażowani w działalność spółdzielczą aktywnie uczestniczyli w ukraińskim życiu politycznym. Potwierdza to silny związek instytucji ekonomicznych z programem statutowym partii politycznych. Powiązania występowały na najwyższych szczeblach struktury organizacyjnej RSUK i najsilniejszej w Drugiej Rzeczypospolitej partii ukraińskiej – UNDO. Przykładem może być wielostronne zaangażowanie publiczne Julijana Pawłykowśkiego, przewodniczącego Rady Nadzorczej Związku, przewodniczącego Rady Nadzorczej Masłosojuzu, członka Rady Nadzorczej Centro-

⁴³ Zob.: a.n., *Польське і українське кооперативне шкільництво*, „Кооперативна Республіка”, 1939, nr 6, s. 166.

⁴⁴ О. Бариляк, *«Народна Торговля» як учителька працівників торгівлі*, Львів 1937, s. 14–21, 47.

⁴⁵ A.n., *Польське і українське кооперативне...*, s. 167.

⁴⁶ Zob.: a.n., *Звіdomлення Дирекції*, ГКЧ, 1939, nr 22–23, 28 maja, s. 14–15.

banku, dyrektora Narodnej Torhowli, zastępcy przewodniczącego Silskiego Hospodaria, który był jednocześnie znanym działaczem politycznym, senatorem i jednym z zastępców przewodniczącego UNDO⁴⁷.

Utworzona w okresie międzywojennym sieć ukraińskich spółdzielni rolno-przemysłowych ilustruje specyfikę ukraińskiego nacjonalizmu gospodarczego w Polsce. Kontekst narodowy w pracach RSUK widoczny był zarówno w inicjatywach lokalnych, jak i w programach realizowanych przez centrale spółdzielcze, rywalizujące głównie z instytucjami polskimi i żydowskimi. W syntetycznym opracowaniu poświęconym dziejom gospodarczym Polski Jerzy Tomaszewski i Zbigniew Landau napisali:

Organizacje ukraińskie traktowały spółdzielczość jako drogę do wyzwolenia się i samodzielności gospodarczej ludności ukraińskiej w Polsce (...). Popieranie spółdzielczości stawało się więc patriotycznym obowiązkiem Ukraińca⁴⁸.

Powiązanie inicjatyw gospodarczych z celami politycznymi pojawiło się już w 1909 r. na Kongresie Oświatowo-Ekonomicznym we Lwowie, na którym przyjęto rezolucje wyznaczające kierunki działań dla wielu następnych pokoleń Ukraińców:

[1] za podstawę narodowej działalności w dziedzinie ekonomicznej należy uznać ideę demokratycznej spółdzielczości;

[2] spółdzielcza organizacja pracy, tworząc centra narodowego życia ekonomicznego, będzie stanowić materialną podstawę dla narodowo-politycznego wyzwolenia narodu ukraińskiego⁴⁹.

Wypada uznać, że cel osiągnięto, chociaż jeszcze w 1939 r. krytyka pod adresem biernych politycznie środowisk ukraińskich nie ustawała, a pewna część spółdzielni należała do nieukraińskich związków rewizyjnych. Dokonując jednak oceny ogólnej przez pryzmat funkcjonowania systemu spółdzielczego, jakim był RSUK, trzeba przyznać, że społeczność ukraińska w Polsce pokazała zdecydowaną wolę walki o niezależność gospodarczą.

Dalekosiężnym celem RSUK było posiadanie własnej struktury państwowej, w której ukraińska gospodarka narodowa znalazłaby najkorzystniejsze możliwości rozwoju. Jednak uzasadnione wydaje się przypuszczenie, że utworzenie państwa ukraińskiego – do czego nie doszło ani po pierwszej wojnie światowej, ani po drugiej⁵⁰ – prawdopodobnie wywołałoby te same zmiany, jakich doznały ruchy narodowe, które wywalczyły niepodległość, tj. mogłoby dojść do przekształcenia nacjonalizmu gospodarczego mniejszości w ukraiński państwowy nacjonalizm gospodarczy.

⁴⁷ M. Sycz, *Spółdzielczość ukraińska w Galicji...*, s. 19.

⁴⁸ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski międzywojennej*, t. 3: *Wielki Kryzys, 1930–1935*, Warszawa 1982, s. 349; M. Sycz, *Spółdzielczość ukraińska w Galicji...*, s. 18.

⁴⁹ Cyt. za: ibidem, s. 17; Sycz cytuje za: I. Витанович, *Історія українського кооперативного руху*, s. 166.

⁵⁰ Krótkotrwałe państwowości ukraińskie z lat 1917–1921 i Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka nie są tutaj brane pod uwagę.